

Eleinte egymaga szállt síkra közönségünk közönyével szemben, s amikor mindenki azt hitte, hogy a Szabad Lyceum tudományos és ismeretterjesztő előadásai nem fognak nálunk hatást gyakorolni, váltig azt állította, hogy nincs hálásabb és fogékonyabb közönség a zomborinál. S íme neki lett igaz. Eleinte ő maga, majd utóbb köréje csoportosult kis gárdájával valóságos szellemi forradalmat csinált Zomborban . . . Nagy örömünkre szolgál, hogy dr. Gozdsu Elek ez irányú munkásságát, mely formájánál fogva úgyszólván egyedül álló az országban, az országos sajtó is észrevette. . . .²³

1905 végén tér vissza arra a Temesvárra, amelyben ez idő tájt élénk irodalmi élet volt. Szívesen működött a *Dél* elnevezésű irodalmi társaságban. 1909 októberében Ady Endre tiszteletére ünnepséget rendezett a társaság. Gozdsu nemcsak, hogy részt vett az előadáson, hanem az Ady-ünnepiakkal magánjellegű beszélgetéseiken is jelen volt a Korona kávéházban.²⁴

Gozdsu Elek olyan hivatali pályán működött, ahonnan módja volt meglátni a válság felé siető magyar társadalom hibáit és betegségeit; a hely ahol élt még különösen alkalmas volt arra, hogy nyomasztó élménnyé tegye számára a magyar nemzetiségi és az európai balkáni politikát. Műveibe nem találunk utaztatók ezek az élményei, de alighanem szerepük van elhallgatásában és személyiségének felőrlődésében. A két balkáni, majd az első világháború teljesen megtöri. 1914-ben először ír Tóth Ferenc művészettörténeti tanulmányához.²⁵ Fia — Gozdsu György — 1915-ben az orosz harctérre indul Lugosról. Megrendítő olvasni Gozdsu Elek levelét, amelyben ezt írja: „Moni és én is szentül meg vagyunk győződve, hogy éppen olyan vígan fog hazajönni, mint amilyen vígan indul a harctérre!”²⁶ Nem sokkal a harctérre való kimenetel után megsebesül, értesülünk Gozdsu egy másik leveléből.²⁷ Felépülése után újra a frontra kerül. Az egyik csatában azonban egyetlen homlokklövés leterítette lováról 1916-ban. A század katonapátere, aki a család ismerőse volt, hazahozta tárcáját, gyűrűjét, megjelölve a helyet, ahová temették.²⁸ Gozdsu Elek bánatát fia elvesztésén következményeiben lehet csak lemérni: megőrült. Felesége előtt titkolta a rettenetes valót, fia halálát. A város küldöttségileg jött hozzá tisztelegni; vidám arccal lobogtatta a maga által hamisított táborigazgató levelezőlapot, amelyben fia állítólag azt írja, hogy kis sérüléssel orosz hadifogoly — és köszönte meg a figyelmességét a városi küldöttségnek. A fiút minden este vacsorával és vetett ággyal várták haza.²⁹

A háború zűrzavarában teljesen elszakadt a budapesti irodalmi élettől. Barátaival is keveset levelezett, magába roskadtan, elhagyatottan halt meg hetvenéves korában, 1919. május 26-án, másnap, május 27-én temették.³⁰ Nem Temesváron lakó ismerősei csak jóval később értesültek haláláról. Végrendeletében házáat, amely műzeális értékkel volt tele, a városra hagyta, de a haszonélvezet a feleségére maradt.³¹ A temesvári Bánátvidéke Múzeum igazgatója levelében azt írja, hogy 1919-ben Gozdsu Elek hagyatékából semmit nem kapott a város.³² Ez természetesen is, hiszen az író felesége még élt 1923-ban. Valószínű, hogy kéziratok és ki nem adott művek voltak a hagyatékában, amelyeknek felkutatására a romániai magyar irodalomtörténészeknek kellene vállalkozniuk.³³

Bódor Sándor

Modern magyar drámai kísérletek az expresszionizmus jegyében

A Ma a modern magyar drámai kísérletek elindítója

A magyar drámai expresszionizmus a *Tett* és a *Ma* lapjain született meg, így ezek a folyóiratok a modern magyar dráma szempontjából különösebb figyelmet érdemelnek. Kassák Lajos köre nemcsak ismerteti a legmodernebb törekvéseket, hanem Mácza János kommunista eszmeiségű és egyben expresszív indítékú aktivista dramaturgiaja¹ révén állást is foglal e kér-

²³ TÓTH BÉLA: Esti levél — Zombor és Gozdsu Elek. PH 1903. nov. 21.

²⁴ SÁRKÁNY MÁTYÁS közlése.

²⁵ TÓTH FERENC: A temesvár-belvárosi Mária-szobor története. — Egy temesvári műemlék. — Előszóval ellátta Gozdsu Elek. — Temesvár. Csongrád egyházmegyei nyomda 1914.

²⁶ Gozdsu Elek levele Gozdsu Máriához 1915. VIII. 8.

²⁷ GOZDSU Elek levele Gozdsu Máriához 1915. XII. 16.

²⁸ dr. LUKOSICS PÁLNÉ közlése.

²⁹ dr. LUKOSICS PÁLNÉ közlése.

³⁰ G. Gy.: Gozdsu Elek halálához. It 1934. 3–4. szám.

³¹ dr. LUKOSICS PÁLNÉ közlése.

³² MOGA MARIUS igazgató román nyelvű levélbeli közlése.

³³ Diószegi András tanulmányútja a Román Népköztársaságban. — ItK 1960. 294.

¹ MÁCZA JÁNOS: Teljes színpad. (Tanulmány) Wien, 1919–1921 (Különszám).

désben és teret enged a vajúdo kor problémáival együttlétező magyar drámakísérletek megjelenésének. Mivel a kor egyetemes művészeti problémáival való érintkezésre különösen az emigrációs évek adtak lehetőséget, így ebből a szempontból a bécsi emigrációban megjelent *Ma* anyaga jelentős. Noha a Kassák-kör folyóirataiban megjelent drámakísérletek a színi megvalósulásig nem juthattak el, de kísérletezésre ösztönző szellemüknel fogva mégis a XX. századi áramkörbe való kapcsolódás lehetőségét nyitották meg a múlt századi szinten megkezdett magyar drámaírók előtt. A Ma kör úttörőinek kísérleteit a honi hagyományok felől megközelíteni nem lehet. A vajúdo XX. századi dráma útkereséséből táplálkoztak, és problémáik egyetemes emberi értelemben, így magyar vonatkozásban is egyaránt érvényesek voltak. Ezekben az egyfelvonásosokban a kor drámájának szinte teljes tartalmi és formai problematikája felmerült. A hanyatlását élő polgári létforma groteszk színrelépése, hőseinek tragikomédiába fúló lázadása, a humanista akarás expresszív fellobbanásai — mindinkább belülről felfogott értelemben ábrázolva —, főként pedig az új tartalmat jelentő szocialista eszme drámai megnyilvánulásának a problémái. Lényegében ezek a drámai kísérletek hívebben tükrözték a 20-as évek valóságát, mint a múlt század stíluseseményeiben az élet meghamisított képét ábrázoló színpadhoz jutott osztályszempontú művek.

Humanista eszmék és expresszív drámai forma

A Ma drámaírói körében a legtisztább expresszionizmust az induló Remenyik Zsigmond *Vér* c. drámai víziója képviselte.² A romantikus túlzásoktól hevitett német expresszionizmusból induló és a „Neue Sachlichkeit” józanabb szemléletével egyensúlyba jutó epikus dráma útját egyedül Remenyik munkássága képviseli a magyar drámatörténetben. A sajátos Remenyik-i dramaturgiában a XX. századi epikus dráma két fő vonala; a társadalmi mondanivalót hangsúlyozó Brecht-i és az emberi pszichikum bemutatására törő O'Neill-i törekvések jutnak érvényre, nem utánérzéseként, hanem az egyéni felfedezés hitelességével. Az induló Remenyik expresszionizmusát az „emberért” aggódó mély humanitás, a polgári rend megvetése és szociális igazságérzettől fűtött indulat táplálta. A szenvedő emberiségért emelte fel szavát, mint az expresszionisták legjobbjai. Remenyik a *Vér*-ben a nagyvárosok kizsákmányoltjainak, a szifilisz utcanőknék és a gyár által nyomorékká tett munkásoknak „tisza emberség” utáni vágyódását, lelkiállapotuk expresszív kirobbanásait vitte színre a George Grosz „Város”-ának tömegvízióját idéző, montázstechnikával összeállított jelenetsorában. Mondanivalóját nem kapcsolta konkrét társadalmi környezetben és időben játszódó cselekményhez, hősei nem valóságos jellemek, hanem „eszmék szimbolumai”: a „Nő”, a „Férfi”, a „Tömeg” stb. Ez előtt a Tömeg előtt „félremlik”, hogy végzetét a kizsákmányolás okozza, ezért a gyárak kerekeit akarják „lefogni”, de végül is megmaradnak a vágyakozás érzelmi síkján. Mivel a drámai konfliktus feltétele: a konkrét tér és idő, hiányzott az expresszionista drámából, így drámai összeütközés csak az expresszív lelkiállapotból fakadó szónoklatok síkján juthatott kifejezésre a *Vér*-ben is. Az expresszív stílusnak a dialógusra jellemző jegyei, a tőmondatok túltengése, az igék és főnévi igenevek halmozása is mind megtalálhatók az induló Remenyik stílusában.

Az aktivista dramaturgiát kidolgozó Mácza János mint drámaíró August Strammnak a lírai elemeket és szentimentális életérzéseket tartalmazó expresszionizmusa felől indult. Az *Egyfelvonásos játék* c. jelenete szintén az „egyetemes jelképiség” szándékával „az emberért” lép fel.³ Érdekesége, hogy emberi szereplői; a „Férfi” és a „Lány” mellett a jelenet zenei elemei, valamint stilizált függönydíszletei is — mint szereplők: „Színek”, „Hangok” stb. — az expresszionista drámán belül a játék „koncentrikus fogalmának” az aktív tényezőivé válnak. Az expresszív drámának ezt a törekvését Moholy Nagy László így fejei ki: „... Mintahogy az új kép különböző szín és sík-vonatkozásokat ad, úgy a teljes színház a fény, a szín, a hang, a mozgás, a forma, a sík, az ember egymáshoz való vonatkozásainak az összessége és egymás-közi variációs kombinációs lehetősége...”⁴

Máczának 1920 után a Ma-ban közölt egyfelvonásai az expresszionista alaptendencián kívül futurista, dadaista, konstruktivista elemeket tartalmaztak és színpadi megoldásaiban a Bauhaus irányú architektonikus tér és szín jelenségei érvényesültek. A *fekete kandúr* c. játéka⁵ pl. a Kandinszkij⁶ és Marinetti által propagált „szintetikus” drámai felfogás szellemében fo-

² REMENYIK „László”: *Vér*. Ma, Wien, 1921. VI. évf. 3. sz. 31–35. Ez a szám nincs meg a Széchenyi könyvtárban, Remenyik Zsigmondné volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

³ MÁCZA JÁNOS: *Egyfelvonásos játék*. Ma, Wien, 1918. III. évf. 3. sz.

⁴ MOHOLY NAGY LÁSZLÓ: *A jövő színháza a teljes színház*. Dokumentum, Bp. 1927. márc. 6–8. sz.

⁵ MÁCZA JÁNOS: *A fekete kandúr*. Ma, Wien, 1921. VI. évf. 9. sz.

⁶ KANDINSZKIJ: *A szintetikus művészet*. Moszkva, 1915.

gant.⁷ A *jekete kandúr* prológusa a futuristák „polgárt pukkasztó” igényével indítja el „a polifonikus orchesterhez” hasonló drámai akciót. A mondanivaló lényegében az író világgal, emberiséggel kapcsolatos véleményének a színpadra vetítése a „szintetikus” felfogás értelmében, amely szerint a színpadi jelenet egy-egy érzés vagy hangulat megjelenítésére korlátozódik és ennek kifejezésére a színjáték minden alkotó eleme — szó, zene, mozdulat, színtér — egyenrangú tényezőként használható fel. Mácza A *jekete kandúrban* a háború utáni dezilluzinált életszemléletet groteszk iróniával jeleníti meg. A világ dolgainak helyreállítására céljából az emberiség nem hajlandó egyesülni, de amikor „meztelen táncosnő” képében az erotika jelenik meg a „nemzetközi asztalon”, akkor az emberiség érdektelensége hirtelen intenzív érdeklődésbe csap át.

Az expresszionizmust és a Bauhaus konstruktivista technikai szintéripítő szemléletét tükrözi Nádass Józsefnek a Ma 1924-es színházi különszámában németül megjelent *Einakter* c. jelenete.⁸ Magyar címe: a *Hatalmas úr*.⁹ A mű XX. századi mondanivalóját szimbolikus értelmű technikai milieu hangsúlyozza. A szintén jelképes értelmű szereplők olyan emberi közösséget szimbolizálnak, amely elhatározza, hogy nem száll szembe az országukat fenyegető „hatalmas úrral”, hanem a megmaradás érdekében önként igája alá hajtja fejét. Elvesztik a szabadságot, de megmaradnak. A megalkuvó nép azonban megdöbbentő felismerésre ébred: a világ által rettegett „Hatalmas” idélen, szinte az állati szint határát suroló lény. Nádass József a *Hatalmas úrban* az emberiséget elnyomó diktátor ellen emeli fel szavát. 1924-ben már a fasizmus víziója kísérti.

Szocialista tartalom — új forma

Az emberiség történelmében jelentkező szocialista tartalomnak a drámai kifejezésével a Ma kör írói közül leghatározottabban Barta Sándor kísérletezett. Az izmusok nála éppúgy, mint Remenyik Zsigmondnál nem felvett modorosságot jelentenek, hanem a belülről kiborbanó forradalom útkeresését. Formakeresésére ráillik a két háború közti irodalmat vizsgáló Szerb Antal megállapítása: „Az új világgézés arra kényszerítette az írókat, hogy regényt írjon, amely nem regény, verset, amely nem vers és drámát, amely nem dráma; forma és tartalom a legnagyobb zavarban néznek egymás szemébe. . .”¹⁰ Barta Sándor drámakísérleteiben ugyanis a műfajok legnagyobb mérvű kavardását észlelhetjük. Egyfelvonásosaiban az epika, a líra határai szinte egybefolynak a dialógusra épülő drámaisággal. Mintha olyan új műfajt akarna létrehozni, amelyben minden eddigi képviselve van, de amely mégis arra alkalmas elsősorban, hogy szöszékről, színpadról, agitációs emelvényről világba kiáltható legyen. A Mácza féle aktivista dramaturgia szocialista, sőt kommunista eszmeisége szinte egyedül Barta Sándor összetett műfaja kísérleteiben jut kifejezésre. Mácza János szerint: „a színpad egy világforma kollektív élethitének koncentrikus, teljesen egységes életvíziója cselekvés formájában. . .”¹¹ Expresszív indítékú, mintahogy Barta kísérleteiben is főmotívumként az expresszionizmus dominál, de mellékjelenségként az izmusok teljes kavargása kimutatatható.

A *Beszélgatók* c. expresszionista víziója az alkoholmámorba menekülő munkások tragédiáját villantja elének.¹² Az *Igen* pedig montázs technikával összeállított expresszív jelenetek, amely az író világgal kapcsolatos véleményét vetíti ki víziók keretében. Barta a dadaisták dühével semmisíti meg a polgári rend filozófiáját, művészetét, tudományát megjelenítő jelképes alakokat, és formális látszatviláguk okoskodásai ellenébe az „akasztott ember” által szimbolizált eltiport, de mégis a jövőt képviselő proletariátus „reggelt köszöntő” és „földet megmozgató” valóságát állítja.¹³ Az összeütközés itt is csak az expresszionista drámák konfliktusnélküliségének a síkján, szónoklatok formájában vezetődik le.

Ebben a műfajban érdekes, szinte a „drámai oratórium” műfajával rokonítható kísérlettel próbálkozik, a Külvárosi panoptikum c. ritmikus prózában és versben írt jelenetsorában.¹⁴ A külvárosi éjszaka jellemző figuráival azért mondatja el életük „balladáját”, hogy öntudatra ébressze a világ külvárosainak összes nyomorultját:

⁷ Futurista szintetikus színház kiáltványa. SZABÓ GYÖRGY: A futurizmus. Gondolat, Bp. 1964. 19.

⁸ Einakter von Josef Nádass. Musik und Theater Nummer (Külnszám) Ma, Wien, 1924, IX. évf. 8–9. sz.

⁹ A jelenet magyar fordítását Nádass József rendelkezésemre bocsátotta. Magyar címe: A hatalmas úr.

¹⁰ SZERB ANTAL: A világirodalom története. II. Bp. 1957. 448.

¹¹ MÁCZA JÁNOS: A színpad I. Belső problémák. Ma, Wien, 1921. VI. évf. 7. sz. 87–88.

¹² BARTA SÁNDOR: Beszélgatók. Ma, Wien, 1921. V. évf. 4. sz. 66–67.

¹³ BARTA SÁNDOR: Igen. Ma, Wien VI. évf. 1–2. sz. 5–8.

¹⁴ BARTA SÁNDOR: Külvárosi panoptikum. Ék, Wien, 1923. szept. 1. sz.

„... Világ nyomorultjai
Váltsátok meg magatokat!...”

A külvárosi éjszaka több alakja azonban mint pl. a jövő felé tapogatózó „égőszemű suhanc”, vagy a forradalmi dalokat éneklő munkások, a kórust képező utcaseprők már „a sötét éjjelre ragyogó hajnalt” köszöntik;

„... ó nagy tisztaságok reggelét
hangozzák a szelek
ó halljátok a Kreml tornyain
a harangok játékát...”

Az expresszív felfogásnak megfelelően a színpadkép, a külvárost szimbolizáló „bérkaszárnya” együtt mozog a cselekménnyel: ablakai pl. „felvörösödnek” vagy a kizsákmányolás jövőjét szimbolizálva: végül is a ház összeomlik.

1925 után Barta expresszionizmusa a társadalmi mondanivalót hangsúlyozó úgynevezett Brecht-i epikus dráma vonalán fejlődött tovább. Montázs-technikája a képek gyors váltásán alapuló epikus drámaépítést, az expresszionista „vízió” a belső epika kialakulását szolgálta nála. Barta Sándor is mint Remenyik Zsigmond nem kívülről kapott hatásokra, hanem bensőleg kialakult szükségességéből lépett e művészi fejlődés útjára.

Az 1926-ban írt *Cirkusz kapitalizmus* és az 1929-ben írt „Közelharc” már a jelenetek filmszerű pergésén alapuló valódi epikus dráma, amelyben azonban megtalálható a kezdeti expresszionizmus szinte minden ismérvének a magja: a szimbolikus milieú és jellemek, a víziós lényeg, a montázs-technika és a szimultán ábrázolásmód is.¹⁵

A polgári létforma groteszk ábrázolása

A drámai expresszionizmus eszközei nemcsak a humanista és szocialista törekvések kifejezésére voltak alkalmasak, hanem arra is, hogy a tartalmát vesztett, a már csak a külsőségeiben élő polgári lét meghökkentő és egyben nevetséges volta groteszk formában jelenjék meg a színpadon. Míg ezidőtájt a hivatalos magyar színpadokon az uralkodó osztály heroifikálása folyt, addig a Kassák kör drámaírói az expresszivitásnak abszurd szemlélettel párosult ábrázolásmódjával az uralkodó osztály valódi arcának a bemutatására törekedtek.

Németh Andornak a „2 × 2”-ben megjelent *Az ingatag halott* c. háromfelvonásos „alacsony játéka” pl. egy „úri lakban” kirobbant, de mindjárt el is simított botrány körül forog.¹⁶ A lak „nemes leánykájának”, Amáliának erkölcsi botrányát sem „őseire büszke atyja”, sem pedig „boldog vőlegénye” nem hajlandó tudomásul venni. A családi becsületen esett „foltot” a látszat megőrzése érdekében „eltakarják”. Az abszurd jelensorból azonban kiderül, hogy tulajdonképpen már nem is a családi becsületet védik, hanem megszokott életformájuk háboríthatatlanságát, emésztésük zavartalanságát.

A Dokumentum lapjain látott napvilágot Déry Tibornak és Füst Milánnak egy-egy expresszív fogantatású és groteszk szemléletű jelenete. Déry szimultán eljárással eseményeket pl. azért perget egymás mellett, hogy ezáltal társadalmi jelenségeket tudjon szatirikus módon ábrázolni. A *Mit eszik reggelire* c. groteszk helyzetekben bővelkedő játéka a kispolgárságnak „a felső tízezer” életét fűrészszó és ezen éldelgő tulajdonságát mosolyogtatja meg.¹⁷

Füst Milán *No, — mit szólsz Freiligrath?* c. montázs-technikával összeállított abszurd jelensora a „Boldogtalanok” alapmotívumát felhasználva, azt világítja meg, hogy a polgári rendszer embere csak a számára adott helyzet posványában hentereghet. Ha az adott keretek közül ki akar törni, ha lázadni merészel, akkor a társadalom automatikusan eltapossa.¹⁸

A Ma köré csoportosult drámai kísérletezők kivétel nélkül mind a modern magyar dráma ügyét szolgálták. A két háború közötti drámai periódus problematikájára elsőik között figyeltek fel, és új utak lehetőségét nyitották meg kortársaik előtt is:

R. Kocsis Rózsa

¹⁵ BARTA SÁNDOR: *Cirkusz kapitalizmus*. tragikomédia 14 képben. Szépirodalmi 1959. 80. — BARTA SÁNDOR: *Közelharc*. Pánik a városban. i. m. 214.

¹⁶ NÉMETH ANDOR: *Az ingatag halott*. „2 × 2” *Druckerei Elbemühl* Wien, 1922. 1. sz. A „2 × 2” folyóirati ritkaság. Egyetlen szám jelent meg belőle. Remenyik Zsigmondné szíves jóvoltából volt alkalmam tanulmányozni.

¹⁷ DÉRY TIBOR: *Mit eszik reggelire?* (Játék két felvonásban). Dokumentum, 1927. jan. 12–15. l.

¹⁸ FÜST MILÁN: *No —, mit szólsz Freiligrath?* (Vagyis: Csakis párhuzamosan gyermekeim. Copyright by Hungarian Plays) Dokumentum, 1927. ápr. 7–10. l.